

Սամուելի Մուրատայ անուանը նետ, անոնց լիշատակն ալ պիտի միացընեն եւ անրաժանելի պահն յախտեան : Իրենց սրտին ու մտաց զեղեցիկ կրուրեամբը պիտի ցուցընեն միշտ լուսաւոր երախտագիտութիւն մը, եւ որդիական սիրով ու ինքնաշարժ եռանդով պիտի կրկնեն ամեն ժամանակ իրենց դպրոցական երգոյն ցնծալից յորդորակը .

Կեցք զրոնիս հայր Մուրատ,
Ի մեր զնացս անարատ.
Քառայ վեհին զուգական
Կեցք Թէոդորեան :

mémoire et ne les sépareront jamais. Par les qualités du cœur et de l'esprit, ils prouveront leur gratitude éclairée, et ils continueront à répéter avec l'élan spontané et enthousiaste d'une reconnaissance filiale le refrain de leur joyeux chant collégial :

Vive Moorat, soutien de notre nation !

Suivant tous nos progrès avec affection ;

Mandataire fervent du haut rang qu'il honore,

Vive, vive à jamais le Père Théodore !

Դ. Հ Ա Յ Ա Զ Ե Ա Ն Թ Ա Ր Ա Ն .

ԴՐԱՄԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ ՀՅ.ՅՈՅ

Ի ՄԻԶԻՆ ԴԱՐԱԿ .

Պարոն Վիկտոր Լանկուա երիտասարդ հնասիոյ, բազմանմուտ հայերենագետը, մասնաւոր ու բարերադր եռանդով մը ետեւ եղած է Կիլիկիոյ հայկական հնուրեանց, եւ մանաւանդ մեր կիլիկեցի կամ Թուրբինեան բազաւորաց զրամագիտութեանը : Գաղղիոյ տէրութեան հրամանուն ու ծախսովը ուսումնական ձանապարհորդութիւն մըն ալ ըրաւ Կիլիկիա 1852 ու 1853 տարիները, իր հմտութիւնը անով աւելի ճոխացուց, եւ հիմա նոյն ձանապարհորդութեան ստորագրութիւնը պատրաստելու վրայ է. միանգամայն մասնական տեղեկութիւններ ալ կընթառարակէ նետ զնետ :

Այս տարի մարտ ամսոյն մեջ ի լոյս ընծալից « Դրամագիտութիւն Հայոց ի միջին դարու » անունով գրուածքը, որոյ նման Հայկական զրամոց վրայ մանրամասն տեղեկութիւն տուող զիրք զետքէր եղած : Պարոն Լանկուայի աշխատասիրութեան մեկ մեծ կատարեկութիւնն ալ այս է որ ըսած խօսքերուն աղբիւրները ցուցընելը զանց ընենք, և իր դատմունքը խոհական եւ լուսաւոր ոճով մը վրայ կըրեք : Միշտ տեսածներուն ու բածներուն վրայ : Ասով նեռու կրմայ ինքը այն օտարազգի ձանապարհորդաց ու հեղինակաց բազմութենքն որ փոքր Ասիոյ և Հայաստանի ու Տամալյաստանի վրայ գրուածք մը հանելու ատեն՝ շատ անզամ աջ եւ անեակ չեն նայիր, եւ իրենց անհիմն ու

NUMISMATIQUE DE L'ARMÉNIE

AU MOYEN AGE.

M. Victor Langlois, jeune archéologue plein de talent et arméniste distingué, s'occupe, avec une ardeur toute particulière et bien heureuse, des antiquités arméniennes de la Cilicie, et spécialement de la numismatique de nos rois roupéniens. Chargé par le gouvernement français de l'exploration archéologique de la Cilicie, il voyagea dans la Petite-Arménie pendant les années 1852-53; ses actives recherches lui fournirent de nombreux documents précieux pour la science, et, actuellement, tout en publiant des notices particulières, il prépare le rapport de son voyage.

M. V. Langlois vient de publier (au mois de mars) sa *Numismatique de l'Arménie au moyen âge*. Un ouvrage aussi complet et aussi détaillé sur les anciennes monnaies de l'Arménie manquait jusqu'à présent à l'étude numismatique. Le travail de M. V. Langlois se fait remarquer par toutes les qualités qui conviennent aux œuvres d'instruction, par des indications constantes des sources où il a puisé ses renseignements, par des jugements pleins de sagacité sur ce qu'il a vu ou entendu, et par un style toujours clair et facile. Ainsi, il se distingue de toute cette multitude de voyageurs et d'auteurs qui, dans leurs travaux sur l'Asie-Mineure, l'Arménie et la Turquie, ne font guère attention aux détails et débitent devant

անստոյդ կերպով հաւաքած կտորքրդում տեղեկութիւնները իրրեւ իրական եւ անտարակուսելի ձշմարտութիւններ կը հատարակեն Եւրոպայի մեջ :

Պարոն Լանկուային աշխատասիրութեանը վրայ այս քննութիւնս ըրած է Պ. Լընորման մեծանուն դրամագետը, որ Փարիզու կայսերական գրատան դրամոց բանգարանին վերատեսուց, եւ Գաղղիոյ Վարժարանին մեջ հնագիտութեան վարժապետ է.

« Մուրիննեան հայ բազաւորաց դրամոցը վրայ Պ. Վիկոր Լանկուային հրատարակած ձաշակը մեծ մտադրութեամբ եւ բարեսէր դիտմամբ քննըւցաւ յանձնարարական ժողովին : Փոքր Հայոց քրիստոնեայ բազաւորներուն դրամները արեւելեան դրամագիտութեան կը վերաբերին՝ անոնց վրայի գրուածքներուն հայերէն ըլլալուն համար. խաչակրաց դրամագիտութեանն ալ կը վերաբերին՝ Մուրիննեանց Կիպրոսի Լուսիննեաններուն եւ սուրբ երկրին պատերազմներէն ետեւ Արեւելք հաստատուած ուրիշ արեւմտեան իշխանաց հետունեցած բազմաբիւ խնամութեանց ու յարաքերութեանցը պատճառաւ : Պ. Վիկոր Լանկուային շնորհակալ պէտք է ըլլանք որ գաղղիացի դրամագետներուն մինչեւ նիմա զանց ըրած աշխատութիւնը ինքն ըրեր է. վասն զի մինչեւ նիմա ծանօթ եղած ամեն յիշատակներն ալ հաւաքեր, եւ անոնց մեջ ոմանց նոր նոր յատկութիւններ տուեր է : Պ. Լանկուային դասաւորութիւնը խելացի եւ յաքննութեամբ եղած է. ուստի աշխատութիւնը շատ յարգի է, եւ ամենայն կերպով յոյս կուրայ որ նեղինակը յարատեւութեամբ ու ջանքով շատ օգտակար ծառայութիւն մը պիտի ընէ ասկէց աւելի ընդարձակ եւ աւելի դժուարակնախոն նիւրի մեջ : »

Պ. Լանկուային գործոյն վրայ որոշ գաղափար մը տալու համար՝ մեջ բերենք նոս նոյն խել իւր յառաջարանին խօսքերը, որոց մեջ պայման կերպով կը տեսնուի նեղինակին համեստութեանը հետ անխոնջ աշխատասիրութիւնը :

« Կոստանդնուպօլիս գտնուած ժամանակս, կը սէ, ուզածիս պէս կրցայ զննել այն հայկական դրամոց հարուստ հաւաքումն որ ըրեր է ազնիւ Պ. Սերովք: Ավիշաննեան գիտուն հայկազն երիտասարդը, որ իր հայրեննեաց պատմութեանը վերաբերայ ամեն տեսակ բաներուն ալ մեծ փափաքանօք ետևէ կը վայ, եւ որչափ ոուրիննեան դրամոց հաւաքմունք որ տեսեր եմ՝ իրենն անոնց մեջ խիստ հարուստներէն մէկն է: Այն պարոնը

լ'Europe savante comme des vérités positives leurs renseignements mal fondés et coordonnés d'une manière très-superficielle, comme autant de vérités réelles et positives.

Voici le rapport que M. Lenormant, conservateur des médailles de la Bibliothèque impériale et professeur d'archéologie au Collège de France, a fait sur la première édition de l'ouvrage de M. Langlois :

« L'Essai sur les monnaies des rois arméniens de la dynastie de Roupène, par M. Victor Langlois, a été, de la part de la commission, l'objet d'un examen attentif et bienveillant. Les monnaies des rois chrétiens de la Petite-Arménie tiennent à la numismatique orientale par l'idiome dans lequel les légendes y sont conçues, et à la numismatique des croisades par les nombreuses alliances et les rapports étroits qui unissent les princes Roupéniens aux Lusignans de Chypre et aux autres Occidentaux fixés en Orient à la suite des guerres saintes. On doit savoir gré à M. Victor Langlois d'avoir traité un sujet jusqu'ici négligé par les numismatistes français. Il a recueilli avec soin tous les monuments connus jusqu'à ce jour, et a donné à quelques-unes de ces pièces des attributions nouvelles. Le classement de M. Victor Langlois est judicieux et inspiré par une bonne critique. Son travail est très-estimable et fait bien augurer de ce que l'auteur pourra faire avec de la persévérence et du soin, dans un sujet plus vaste et semé de difficultés plus sérieuses. »

Nous ne saurions donner une idée exacte du travail de M. Langlois qu'en reproduisant ici les propres paroles de la préface, dans laquelle on voit clairement, à côté de la modestie de l'auteur, son infatigable génie de recherches :

« Pendant mon séjour à Constantinople, j'ai pu étudier à loisir la riche collection de monnaies arméniennes formée par le tchélébi Séropé Alischan, jeune et savant Arménien, passionné pour tout ce qui se rattache à l'histoire de son pays, et qui possède un des plus riches médailleurs de monnaies roupéniennes que j'ait vus. Séropé Alischan a eu l'obligeance de me montrer sa remarquable série de médailles, et m'a autorisé à publier les plus intéressantes, que j'ai com-

ոչ միայն ցուցուց ինձի իր կարգ կարգ գեղեցիկ դրամները, այլ եւ հաւանեցաւ որ անոնց մեջն երեխիները եւ նրատարակեմ, ինչպէս որ ահա ըրի, եւ կարդացողները յարգը կրնան ձանջնալ:

« Մուրինեան դրամոց վրայ ուրիշ գրուածք մը եկա՛ իմինես քանի մը ամիս միայն ետքը, անոր մէջ շատ մը դրամներ կամ դրամոց տեսակներ կան որ եւ ձաշակս տպելու ատեն տեղեկութիւն չունեի անոնց. այն գրուածքին նեղինակն է Վ. Հ. Միալիկան՝ Վենեայի Միտքարեան վարդապետը, որ մեծ յաջողակութեամբ նետամուտ է հայկական դրամոց գիտութեանը: Իր ստորագրութիւնները բաւական նետաքրքրական ըլլալով, քանի մը տեղեկութիւն ալ անկեց առի...

« Միջին դարուն ատենները Կիլիկիոյ մէջ կոխուած հայկական դրամոց ամեննեն հարուստ հաւաքմունքներն են Վենետիկոյ Միտքարեան հարց բանգարանինը, Վենեայի Միտքարեանց բանգարանինը, Բրուսիոյ բազաւորին մուսենինը, Բրիտանական մուսենինը, Փերրապորկի կայսերական պալատին ու Ասիական ձեմարանին մուսեններունը, եւ Գաղղիոյ կայսերական գրաստան բանգարանինը:

« Այս կարգիս դրամները հաւաքելը ցանկալի բան է. վասն զի անշուշտ պիտի գտնուին շատ մը լիշտակները որ դեռ գուրս չեն եղած, անոնցմով պակասները պիտի լեցուին, եւ պիտի շտկուին այն սխալներն որ միջտ կրնան պատահի այսպիսի նոր աշխատասիրութեան մը սկիզբը, որ լեցուն է մնամեծ դժուարութիւններով և խնդիրներով, եւ կարելի չէ զանոնք լուծել՝ առանց միակերպ ուշադրութեան:

« Ինչպէս որ գործոյս մերեագրէն ալ կերենայ, ասոր մէջ ստորագրեր ենք միջին դարու ատենները Հայաստան կոխուած դրամները, այս ինքն կորիկեան իշխանաց կամ Աղուանից բազաւորներուն, Մուրինեան բազաւորներուն, եւ Գաղցիացի Լուսինեան ցեղին իշխաններուն դրամները: Կարսայ Բագրատունի բազաւորաց եւ Վասպուրականի Արծրունեաց դրամոցը վրայ խօսք ըրի, վասն զի հաւաքմանց մէջ այս զանազան ցեղերուն դրամներէն չկայ. եւ հաւանական է որ այն բազաւորներն ու իշխանները դրամ կոխած ալ չըլլան: »

Յառաջարանէն ետքը Պ. Լանկուա Ներածութիւն մը դրած է, որուն մէջ կը լիշտատակէ, ա, Հայկական դրամոց վրայ եղած գրուածքները. բ, Ընդհանուր տեղեկութիւն մը կուտայ Հայաստանի դրամ-

prises dans mes descriptions, et dont on pourra apprécier la valeur.

« Un travail récent sur les monnaies roupéniennes, et qui a suivi le mien de quelques mois seulement, a fait connaître plusieurs pièces ou variétés dont je n'avais pas eu connaissance lors de l'impression de mon Essai; je veux parler de la Notice du R. P. Sibilian, religieux mékhitariste de Vienne, qui cultive avec succès l'étude de la numismatique arménienne. J'ai emprunté à ses descriptions quelques détails qui ne manquent pas d'intérêt....

« Le cabinet des médailles des religieux mékhitaristes de Saint-Lazare, à Venise, celui du couvent arménien de la même règle, à Vienne, le musée royal de Prusse, le British-Museum, le musée de l'Ermitage et l'Institut asiatique de Saint-Pétersbourg, enfin, le cabinet des médailles de la Bibliothèque impériale de France, sont les plus riches dépôts renfermant des médailles arméniennes frappées pendant le moyen âge dans la Cilicie.

« Il est important de réunir les pièces qui appartiennent à cette série; car il est certain qu'on devra rencontrer encore des monuments inédits qui combleront des lacunes et serviront à corriger des erreurs toujours possibles au début d'une étude nouvelle, remplie de difficultés notables et de problèmes qu'une attention soutenue peut seule résoudre.

« Ainsi que le porte le titre de cet ouvrage, on trouvera, dans les descriptions qu'il contient, la série des monnaies d'Arménie frappées pendant le moyen âge, c'est-à-dire les médailles des rois Goriguéens ou de l'Albanie arménienne, des thakavors Roupéniens et des princes français de la maison de Lusignan. Si j'ai passé sous silence les dynasties arméniennes Bagratide de Kars et Ardzrouniennes du Vasbouragan, c'est qu'il n'existe point de médailles des princes de ces différentes familles dans les collections, et il est même présumable que les dynasties dont je viens de parler n'ont jamais fait frapper de monnaies. »

M. Langlois fait suivre son Avant-Propos d'une Introduction dans laquelle il donne : 1° une bibliographie de la numismatique arménienne; 2° des considérations générales sur les monnaies d'Arménie;

ներուն վրայ. գ, Հայկական դրամոց անուններուն եւ արժեքին վրայ կրիսոսի: Յեսոյ գեղեցիկ կարգու մը հայկական դրամոց սոորազբութիւնը կը նէ, Կորիկէի դրամէն մինչեւ վերջին Լեռն բազորինը:

Մեզի կերեւնայ թէ այսպիսի գրուածքի մը հայերէն բարգմանութիւնը շատ օգտակար կրնայ ըլլալ մերազգային հնութեանց ու պատմութեանը լոյս տալու համար. բայց կրփափափինք որ բարգմանին ալ հնագետ եւ դրամագետ, միանգամայն Կիլիկից պատմութեան ինչպէս պէտք է նէ հմուտ ըլլայ, որպէս զի ոչ միայն օտարազգի հայերենագիտին քանի մը մանր սխալները շտկէ, այլ եւ ինքն ալ նոր տեղեկութիւններով գարդարէ եւ ձոխացընէ այս պիտանի աշխատութիւնը:

3° le nom et la valeur des monnaies arméniennes. Ensuite, il donne, dans un bel ordre, la description des monnaies arméniennes, depuis celle de Gorigué jusqu'à celles de notre dernier roi Léon VI.

Nous croyons qu'une traduction arménienne de cet ouvrage pourrait rendre de grands services aux archéologues arméniens, en jetant beaucoup de lumière sur les antiquités et l'histoire de notre pays. Il est à désirer pourtant que le traducteur lui-même soit versé dans les études archéologiques et numismatiques, et qu'il connaisse à fond l'histoire de la Cilicie, afin qu'il puisse non-seulement rectifier quelques inexactitudes de peu d'importance du savant arméniste, mais enrichir même cet utile ouvrage de données précieuses.

ՀԱՅԿԱԶՈՒՄԻ ԻՆՆԵՒՏՈՍՄՆԵՐՈՐԴԻ ԴԱՐՈՒՄ :

(Նարայարութիւն:)

Ա.

Ի ձեւակերպութենէ աշխարհին Հայոց որ լին է աղխաղիսեալ շարիւք լերանց բարձանց եւ հոսանք բազմարիւ վտակաց, որովք ազգք եւ ժողովուրդք ի բնուստ իմն որոշին յիրերաց, տեսարիսկ վաղ ուրեմն¹ զպատճառս տրոնելոյ նորին անդատին ի սկզբանէ: ի զաւառս զաւառս իշխանութեանց մեծաց եւ փոքրեց՝ որք առ հասարակ հնարին բօրափել զլուծ արքունականին զօրութեան: Հայկազեանն միապետութիւն՝ առ ի չգոյէ քաղաքական միարանութեան ի սահմանադրութիւնս իւր՝ ստեղ ստեղ անկառ ի յոյս ներքին շփորից, խափանեցաւ ի զարոյ յաձումն եւ ի մեծութիւն, եւ տկարացաւ ընդդեմ արտաքնցն ըըշնամեաց: Որով եւ վիճակեցաւ նմին ցանգ ընդ ձեռամք լինել մօտաւորացն ազգաց հզօրաց. քանի ի հարաւոյ զԱսորեստանեացն ուներ նախ պետութիւն, եւ ապա զԱրարացիս. յարեւելից զՊարսս, յարեւմտից զԲիւզանդացւոցն կայսերութիւն, ի հիւսիսոյ զկովմասայինսն լեռնարենակս, եւ անդք եւս քան զնոսա զնրոսակս արիւնախանձ

LA SOCIÉTÉ ARMÉNIENNE AU XIXe SIÈCLE.

(Suite.)

Ի.

La configuration du sol de l'Arménie, sillonné en tous sens par des chaînes de montagnes et par des cours d'eau qui forment entre chaque centre de population comme autant de barrières naturelles, nous a déjà expliqué¹ pourquoi ce pays fut, dès l'origine, morcelé en une foule de principautés plus ou moins considérables, et toutes aspirant à une complète indépendance de l'autorité royale. Ce défaut d'unité dans l'organisation politique de la monarchie arménienne, cause de fréquentes dissensions intestines, arrêta son développement et laissa faible et sans défense contre les ennemis du dehors. Son sort fut d'être presque toujours la vassale des puissantes nations qui l'entouraient; au sud, elle eut l'empire des Assyriens et plus tard les Arabes, à l'est la Perse, à l'ouest l'empire de Byzance, au nord les montagnards du Caucase, et plus loin ces hordes féroces et belliqueuses que l'antiquité désigna sous le nom générique de Scythes. Après avoir été envahie par les armées d'Alexandre le Grand et avoir vu périr, dans la guerre qu'elle sou-

¹ Տես (զնորին Պ. Տիւրեայ) Զազգայնոցն երգոց Հայաստանի, ի Հանդիսի երկոցունց աշխարհաց, 15 ապրիլի 1852:

¹ Voyez les *Chants populaires de l'Arménie*, dans la *Revue du 15 avril 1852*.